

ÁDÁM HARCA LUCIFERREL, AVAGY IDŐ ÉS EGZISZTENCIA A TRAGÉDIÁBAN

A Nagy Mű készen van, Isten elégtétellel néz körül. Saját akaratából és saját gyönyörűségére létrehozta a világot, s ott legel valahol a Földön a tökéletesség szimbóluma, az első emberpár is. A gondviselés kegyelméből nincsen semmi bennük, ami ellenállás volna, áttetszőek, tiszták, akarat nélküliek, nincs erkölcsük, jóságuk értelmetlen, mert nem létezik a rossz, létük a tiszta lét, egységük Istennel maga a közvetlen azonosság.

De Isten sem volna tökéletes, ha a Nagy Művet nem tudná értelmezni: ő emanálta magából a világot, de mit kezdjen vele? Hogy megértse az önálló létre bocsátottat, még egy világot emanálhat, amely emezzel szemben, ezt kiegészítve értelmezhetővé teszi a már létezőt. Vagy csak Istenben volna léte a világnak? Akkor ő nem volna azonos önmagával, s ami nem azonos önmagával, abban mozgás van, levés, törvény. Belső törvénye volna, parancs, amelynek engedelmeskednie kell?

Nem; ő mindenható, saját akaratából hozza létre azt, amit létrehoz, s ha ennek nincs ellenállása — nincs önállósága sem, s ismét létre kell hoznia egy világot, majd szülnie kell végtelenül és fájdalmasan a törvény terhétől kínra kárhozottan, mindig egy új világot, vagy ismét önmagába kell szívnia a már létezőt, hogy ne legyen Más, csak ő, az, aki önmagával abszolút azonos.

Ha van valami önmagával abszolútan azonos, akkor nincsen többé levés; nincs mozgás, s ha nincs mozgás, akkor nincs törvény, ha nincs törvény, akkor nincs mit megérteni: lehet-e tökéletes az, aki nem képes tökéletességét átlátni, érteni? Törvény kell: vagy önmagában, vagy a világban önállót kell létrehoznia, a tiszta tartamot lüktetéssé változtatni, a kezdet és vég értelmetlenségét megszüntetni. Ahogy Jakob Böhme írja: „semmiféle dolog ellenállás nélkül magát meg nem ismerheti; mert ha nincs semmi, ami ellenáll neki, akkor mindig csak kimegy magából, s nem tér meg ismét magába. De ha nem tér meg ismét magába mint abba, amiből eredetileg kiment, akkor nem tud semmit a maga őszállagáról.“

Arra kényszerül — furcsa dolog —, hogy felvegyen egy konstrukciós elvet, amely azonos vele, belőle fakad, és mégis más, mint ő. Lucifer a konstrukciós elv: a Mindenhatóval szemben a *szükségszerű* SEMMI, az, ami a tiszta lét önmagával való ellentéte. Kettőjük egysége a levés, amelyből a minőség, az önálló létezés, az öntörvénnyel rendelkező formák létrejönnek. Ádám most születik meg: látszatból szubsztanciává válik, szembenézhet az Ezzével, kihalhatja a végtelenségében egynemű,

tehát nem-létező időből a maga idejét, a maga mozgásterét, hogy az Eszme ámulva lássa majd: ez is ő, ebben is ő fáj: szenvednie kell, különben nem Mindenható, a szenvedésben végre érzi magát, önmagát válasszhatja, amikor vállalja ezt a világot (Simone Weil).

Tessék: Madách-Úr *Az ember tragédiájában* így fogalmazza meg azt a konstrukciós elvet, amely az Egész értelmezhetőségének kulcsát adja számára. A kiindulás — szellemében — tisztán hegelianus: közép-európai módra. A tiszta fogalmiság helyett — sorskérdések, küzdelem a reális történelemmel, barbár módon képtelen mélységeket járva, a tiszta spekuláció felemelő magassága helyett valami eszeveszett gyötrődés a sors miatt. S ha Böhme Hegel szerint „azért küzdött, hogy felfogja, megragadja a negatívát, a gonoszt, az ördögöt Istenben“, akkor Madách azért, hogy felfogja, megragadja a pozitívát, a jót, a tisztát a történelemben, az emberi lehetőséget az emberben.

A reformkor gondolkodóinak (költőinek) szellemi vívmánya a haza, a szabadság, a haladás fogalma. Úgy tűnt számukra, hogy a nemzet szabadsága egybeesik a haladással, s a haladás kielégítően értelmezhető a racionalizmussal. A szabadság tartalma tehát elvont; egy partikuláris fogalmat egy absztrakt (meghatározatlan) fogalommal értelmeznek, ám a mindig konkrét élet nem hajlandó absztrakt racionalitásként megnyilvánulni. Átfogóbb, de konkrét tartalmú kategóriára van szükség, félre kell tenni a haladás elvont követelményét, s azt vizsgálni, hogy mi a lét immanens tartalma függetlenül az eddig megtett történelmi útból származó absztrakciótól, a haladás fogalmától.

Az ember tragédiájának magyar előzménye két vers, *A vén cigány* és a Mezőberényben keletkezett *Szörnyű idő*. Mindkettő a küzdelem árát és célját tudakolja a sorstól, de a válasz — hiszen válasz az nincs —, nem mondható el, csak a hit marad, a dadogás, a képtelenség láttán egyetlen tiltakozó mozdulat: ez nem lehet! Megszűnt a logikus beszéd, most már csak a beszédnek kell megszűnnie, és akkor megszületik a semmi, az örök hallgatás. De a semminek nincs léte, marad tehát a küzdelem az önmagáért és önmagában vett *emberi* küzdelem, az ember immanens céljáért: emberi feltételeiért. Petőfi reménye 1849-ben a nemzetköziségben szolidáris emberiség: ha valaki megmarad a pusztulás után, talán el tudja mondani a pusztulást is, talán lesz, aki megérti a dadogásban az örült csendet. Vörösmarty 1855-ben már tudja: van, aki elmondja, de nincs, aki a dadogásból megértse: rajta át is vérzik a történelem szövete (Pilinszky). Dadogjon hát önmaga számára, mást nem tehet; dadogjon végtelenül, mint az imamalom, és mondja csak: azért is.

Az egyetemes emberi dadogás fenomenológiája: ez Madách. Többé nincs megállás a partikularitások körében, nemzeti—nemzetközi, haladó—reakciós, szabad—elnyomott, racionális—irracionális az összembari feltételeknek rendelődnek alá; a kérdésfeltevés megfordul: a nemzeti, a haladó, a racionális csak annyiban kifejező fogalom, amennyiben az egyetemes rajta keresztül nyilvánítja ki magát. A magyar gondolkodás első szintéziskísérletét látjuk: ez a gondolkodás önmagát most egyetemes-emberinek tételezi, hogy partikularitásában világosságot teremtsen.

Pesszimizmus? Olvassuk csak el a Római Klub jelentését, és isten

veled, búbanat. A pesszimizmus: tartalmatlan kifejezés az objektivitás logikájára. Madách nem pesszimista: a világmozgás fő tendenciáját keresi, s közben megszabadul a látvány mérgétől. Ennyi az egész: a hegeli konstrukciót — amely logikájában elvisz a kegyelem új állapotáig — Madách széttöri, szintéziskísérletében az ember többé nem a történelem logikájának kiszolgáltatottja, hanem Ő az, aki a történelem logikáját megteremti. Nagyszerű hurrá ez akkor, amikor minden összedől; végre megint el lehet kezdeni, végre is élni, emberi módon élni a feladat.

A széttörés eszköze az idő. Madách egyetlen művészi vágya: az embert a jelenbe hozni, hogy a determinizmusok múlt—jövő kényszerét, amely a mát tisztán a folyam medrévé teszi, lehorgonyoztassa a jelenben. Mit ér a *mi* (mindig, minden korban a *mi*) életünk, ha csupán keresztülsorog rajtunk az idő? Mindenáron magunkévá tenni, ha kell, hát katasztrófa árán is magunkévá tenni az időt; hogy ezután mi csinálhassuk, ne pusztán hordozzuk az időt, ne elviseljük az életet, hanem éljük is.

Lucifer: ravasz, az Isten szövetségese. Ha Isten a végtelen és egyenletes tartamot teremtette, akkor Luciferben a múltat és a jövőt mint önmaga nemlétező határait testesítette meg. Láttuk: Lucifer *Semmi*, de a végtelen tartam benne, negatívan, éppen a határait érzékeli; a véget két irányban, amely az egyenletes tartamban tulajdonképpen egybeesik. Az ember a maga harcát Lucifer *oldalán* Lucifer *ellen* vívja meg: Lucifer az, aki átrángatja történelmén, hogy a múlt—jövő dimenziót elkerülhetetlennek, végletesen determinálónak lássa. Lucifer a vak történelmi folyam pártján áll, mint ahogy az Isten a végtelen tartamban maga az Eszme.

Öntudatra ébredni, nem csupán a látszatok végtelen halmazán keresztül tehetetlenül vergődni — ez az ember feladata. Madách honkereső: azt vizsgálja, hogy a kérlelhetetlen hömpölygés ellenére hogyan teremthet az ember önmagához méltó feltételeket. Van-e menekvés a lét szorítójából? Az esély: rendet teremteni a világban, emberhez méltó rendet: meg kell kísérlni, akkor is, ha nem lehet. A determinált, sorskeretként működő idő és az emberi cselekvés révén születő szubjektivitással lüktetésbe hozott idő paradoxonja ez. És furcsa módon, éppen a SORS-keret a hit — a lehetőségekbe vetett hit — forrása: ami velünk történik, az csak kiábrándíthat, de *még élünk*, vállaljuk hát a küzdést, mást nem tehetünk, mert élünk.

Berendezkedni, önmagunk számára méltányos küzdőfeltételeket szabni — ezt a jogot Lucifertől kell megszerezni. A jogszerzés nyitja a küzdelem, az öntudatos cselekvés. Madách kétségbeesik a történelem öntudat nélküli tömegei láttán, hiszen ezek a következmények ismerete nélkül csinálják a történelmet. Nincs szó nála a tömegek lenézéséről: túl egyszerű volna lenézni a tudatlan kisemmizetteket. A tömeg: a rendezetlenség jelképe nála, az az emberi massa, amelybe értelmet kívülről visznek be, tehát irányítják, manipulálják, saját emberi érdekei ellen fordítják. A spontán cselekvés Lucifert igazolja, Ádám viszont éppen az öntudatosan vállalt, a következmények ismeretében vállalt cselekvésével képes csak kiszakítani önmagából Lucifert.

Madácu szintézise: kísérlet; nincsenek egyenértékű tagok, a szintézis tehát elvileg nem teljes. És mégis: az egész emberi sors láttán Madách egy praktikus-heróikus-etikai magatartásban jelöli meg az elvihető élet kritériumát. A Léte és a Világot az öntudat a mindent meghatározó végzet miatt nem tudja a szabadságban szintetizálni; a Léte (a mechanikus végzet) Luciferben a szabadság lehetőségét csak a végzet talaján villantja fel, az öntudat pedig nem a Harmadik, nem maga a szabadság, hanem az ismert végzet elleni heroikus lázadás formája.

Ez az álszintézis a reális történelem bevezetése a hegeli sémába. Itt Madách többet adott, mint kortársai, és nem csupán mint magyar kortársai. Az ontológiai kérdésfeltevést ugyanis nem oldotta ismeretelméleti szkepszissé, sem empirikus adatfelvétellé: rámutatott a történelemre, és minden lehangoló tény ellenére a jelenbe hívta az embereket. Az összemberi sors a cselekvésben emberi sorssá lehet, mondja, és a céltudatos tevékenységben, az érzelemben, a művészetben otthont teremthet magának az ember. Illúziók nélkül küzdeni, értelmessé tenni az időt — ez a reális emberi közösség objektív összetartó ereje —; az illúzió képzeletbeli közösséggé változtatja a kollektivitást.

A képzeletbeli közösséget is reálisan élik át az emberek (Marx), de a hamis tudat megakadályozza, hogy reális történelmüket csinálják — csak luciferi cselekvésre képesek. A világ elpusztul, mert történelme képzeletbeli közösségeket determinál, az emberiség önmaga immanens célja ellen keres történelmi feladatokat. És végrehajtja őket, esztelenül, kegyetlenül, a presztízs, a felemelkedés nevében. Madách: tiltakozik, tiltakozásának formája a történelmi fejlődési séma negatívítása, amelyben felvillantja a képzeletbeli közösségek önmegsemmisítő tendenciáit.

Sűrített élet: az ember nembeliségének problematikussága és a megvalósított reális történelem ellentmondása *Az ember tragédiájának* kulcsa. Madách aktuálisra változtatja a történelmet, hogy közvetlenül az Egészre mutatva átéljük az ember társadalmi létének paradoxonát: reális történelmünkben előállítottuk pusztulásunk minden eszközét. Kiút: a jelen. Vagyis ez maga az út, szembenézni, küzdeni és a reményt a küzdelemben fellelni, úgy, ahogy ezt a küzdelmet az emberek akarva-akaratlanul is végigviszik, ha közvetlen-konkrét életükről van szó.

Madách persze az értelmiségi szemével nézi a világot, tehát csak közvetett választ ad arra a problémára, amit az emberek így vetnek fel: meg kell élni, és megélni mindig más, mint élni. A kenyérért küzdeni mindig más, mint a jelenben megragadni önmagunk történelmét. Madách az öntudat fenomenológusa, nem tudja azt, amit az emberek többsége tud: első a kenyér; a történelem előtt ott a történelem szimbóluma, a kenyér; s nincs más reális emberi közösség, mint a kenyeret keresők közössége. Ebből a közösségből nőhet ki a történelem, ez a közösség változtathatja a prehistorikumnak az emberi lehetőségeket tagadó kenyérküzdelmét historikumná. Ha a ma célja a holnap, ha a ma csak azért van, hogy átvészeljük, és holnap ismét csak ezért, akkor nincs jelen, csak múlt van meg jövő, nincs öntudat, talán nincs is szükség rá.

Paulovics László: Kepler (Madách-illusztráció, részlet) →

És mégis, akár a Tragédia expozíciójában, ez az ember az öntudat forrása, és rá is érvényes Lucifer öngazolása:

*S nem érzéd-é eszméid közt az ürt,
Mely minden létnek gátjaúl vala,
S teremni kényszerültél általa?*

Az életfenntartásban elmerült ember prehistorikus közösségében érik a holnapbahajszoltság elleni tiltakozás, a jelen megtagadásának egyelőre spontán kényszere. A képzeletbeli közösségekben folyó élet manipuláltsága kiábrándítja illúzióikból s oda kényszeríti az embereket, ahol a teória magában a cselekvésben közvetlenül nyilvánul meg mint az emberiség történelmévé mitizált holnap elleni tiltakozás.

Az életet vagy leéljük, s akkor a jelenből a jelenbe lépve mindig készek vagyunk a megszűnésre, vagy a végtelen tartam részeként életünk elfogy, mindig korán és értelmetlenül. Lucifer mondja Ádámnak, ismét ravaszul, ismét elfogadva a determinációk csapdait:

*De trágyaféregül tán jobb neked
Tenyészni kis körödnek lágy ölében,
S tudás nélkül elfogyni életeddel.*

Tudni: felelősen tenni, „választani jó és rossz között“ még nem elég, hiába kecsegtet Lucifer nagy jutalommal, örök ifjúsággal („Tudsz mint az isten, azt ha élvezed, / Ettől örök ifjú marad kecsed.“), mert a kérésselhetetlen sors bosszút áll az emberen, aki kénytelen tudomásul venni, hogy hiába választotta a jót, sorsa mégis kifut ujjai közül, tudomásul kell vennie, hogy elpusztul, és az örök ifjúság csak az alkotásban való továbbélés illúziója. Kifogni a sorson: elragadni tőle a jelent; küzdeni, mert csak küzdeni lehet, bízni önmagunkban, hogy képesek vagyunk kifogni a sorson, nem máskor, hanem most, azzal, amit teszünk, amit létrehozunk önmagunkban és a világban.

Madách nem általánosítja a jó és rossz küzdelmét, hiszen ő a negyedik dimenzió prófétája. Az időé: az emberi jelenidőé. Ha a jó és rossz viszonyának-harcának látná a történelmet, akkor optimista lehetne (a jó szükségszerűen győz), vagy pesszimista lehetne (a rossz győz szükségszerűen), vagy éppen a haladás kiméráját hajszolhatná (a jó fokozatosan legyőzi a rosszat). De ő kortársainál jobban tudta: a jó — eszmény, a rossz pedig realitás, és kicsinyke úgy az eszmény győzelméért csak szurkolni. Az élet — részvétel, öntudatos részvétel, Lucifer buzdításai ellenére is („A tett halála az okoskodás“) az igazi élet az önmagának időt rabló élet, amely tudja önmagát, lehetőségeit, és nem borzad el, hanem ismét és újra erőt merít magából.

Az ember tragédiája minden bizonnyal a legnagyobb magyar esszé: diagnózisai pontosak, az összkép felemelő, mert nincs benne más kapaszkodó, csak maga az öntudatos élet. Kiáltvány ez az elidegenedésről:

*..... A család s tulajdon
Lesz a világnak kettős mozgója*

És e két eszme nő majd szüntelen,

*Amíg belőle hon lesz és ipar,
Szülője minden nagynak és nemesnek,
És felfalója önnön gyermekének.*

és végül is kiáltvány az elidegenedés ellen. Mert az elidegenedés szükségyszerűségéből nem csinál fétist, ahogy a Föld törvényéből sem. Tudja, hogy az erősebb, mint ő, és ennek ellenére is vállalja önmagát. Ez az ember levésének sajátossága, Lucifer elleni harcában az önfelszabadítás feltétele. Lucifer csábít:

*„Vagyok“ — bolond szó. Voltál és leszesz.
Örök levés s enyészet minden élet.*

Az amúgy is rövid élet csindarattája hallatszik: neki a világnak, megzabálni, elsüllyedni a boldog felelőtlenségben. Lucifer a történelmi folyamatot kínálja fel, a szubjektív léte újranemzését, az egyén számára a kincs—hír—gyönyör szentháromságát.

Csakhogy Ádám ismeri Vörösmartyt! Megragadni a más a személyes boldogság illúziójában — múltékony öröm. A történelmet megragadni: ez a férfimunka. De Ádám még nem tudja, mi a történelem, nem ő készítette a világot, csak megmutatták neki — jövője formájában — a múltat, hogy elcsábítsák a jelentől, vagy éppen a ma örömeibe hajszolva takarják el előle a jelent. Lucifer időmonológiában a megtévesztés elméletét látjuk:

*Minden, mi él, az egyenlő soká él,
A százados fa s egynapos rovar.
Eszmél, örül, szeret és elbukik,
Midőn napszámát s vágyait betölté.
Nem az idő halad: mi változunk,
Egy század, egy nap szinte egyre megy.
Ne félj, betöltöd célodat te is.
Csak azt ne hidd, hogy e sártestbe van
Szorítva az ember egyénisége.
Látád a hangyát és a méherajt:
Ezer munkás jár dörén összevissza,
Vakon cselekszik, téved, elbukik,
De az egész, mint állandó egyén,
Együttleges szellemben él, cselekszik,
Kitűzött tervét bizton létesíti,
Mig eljön a vég, s az egész eláll. —*

Madách heroikusan küzd a luciferi világkép ellen: a Tragédia végzavai jelzik a költő törekeny győzelmét. A cselekvés értelmét keresve előbb csak a boldogság javainak és a hatalomnak a megszerzésében látja ezt, de a római jelenetben már az egyetemes emberszeretet dilemmájáig jut. Ám hiába buzdít szeretetre Péter apostol Feuerbach etikájára emlékeztető szónoklata („Legyen hát célod: Istennek dicsőség, / Magadnak munka. Az egyén szabad / Érvényre hozni mind, mi benne van. / Csak egy parancs kötvén le: szeretet.“), a szeretet átcsap ellentétébe, és önző önszeretetté válik. Ezt az átcsapást a szubjektivitáson-akaráson túlról valamilyen ismeretlen erő határozza meg.

Minduntalan ez az ismeretlen erő: Madách érzékeli az Ūrban, Luciferben, a Földanyában és önmagában is. Jót, nemeset kíván: hiába. Az emberiség boldogságát kívánja: hiába. *Akartatja* azokat, akik nem

akarnak: hiába. Az egyént is, a tömeget is akarata ellenében kormányozza valami, s hogy mi ez, arról Madách számot adni képtelen. De érzi, és leírja. A költő tömegellenességére hivatkozik a szakirodalom, de közben elfelejt beszélni arról, hogy a Tragédiában a tömeg is tömegellenes, sőt az egyéniség is — önellenes. Kevesek beszélnek arról, ami megakadályozza a szándékok érvényesülését, arról az ismeretlen, de érzékelhető erőről, amely még az erőt és hatalmast is akarata ellen kényszeríti. Látszatra a hegeli korszellem munkál a mélyben:

Ádám: *..... e kort nékem kell újjáteremteni.*
Lucifer: *Hiú törekvés. Mert egyént sosem
Hozandsz érvényre a kor ellenében:
A kor folyam, mely visz vagy elmerít,
Uszója, nem vezére, az egyén. —
Kiket nagyoknak mond a krónika,
Mindaz, ki hat, megérté századát,
De nem szülé az új fogalmakat.*

Majd arrébb, ismét Ádám, ezúttal az asszonyról beszélve mondja:

*Mégis, miért vonz? mert a jó sajátja,
Mig bűne a koré, mely szülte őt.*

De már tudjuk, Ádám fő ellenfele Lucifer, aki a korszellemben ismét csak arról a titokzatos erőről beszél, amelynek ellenállni ő maga sem képes. Az ismeretlen határozza meg az ellenállás heroikus formáját, ennek csábítása, az ellenállás elégtétele hívja vissza a szikláról Ádámot. És ha ma az elidegenedés mechanizmusáról többet tudunk, mint Madách, akkor sem mondhatjuk, hogy az öntudatosan mondott csakazértis pusztán a romantikus dac és zsenikultusz megnyilvánulása. Már csak azért sem, mert néhány milliárd éves perspektívában az elektromos impulzussá alakított hangok majd a kihülő föld üzenetével bolyonganak a végtelen űrben, és létükkel amolyan romantikus gesztust testesítenek meg; más dolguk, üzenetük nem lévén, az ember értelmének utolsó jelét hordozzák: a hidegségben elpusztuló értelem tiltakozását a győztes sors ellen.

Madách a falanszterben vázolja a tökéletesen racionalizált társadalom képét: itt megszűnik az idegen erő nyomása, úgy tűnik, az ember végre megtalálja saját idejét. Ám kiderül, hogy az egyéniséget most az objektív idő sorvasztja el. Ádám kérdi a Tudóst:

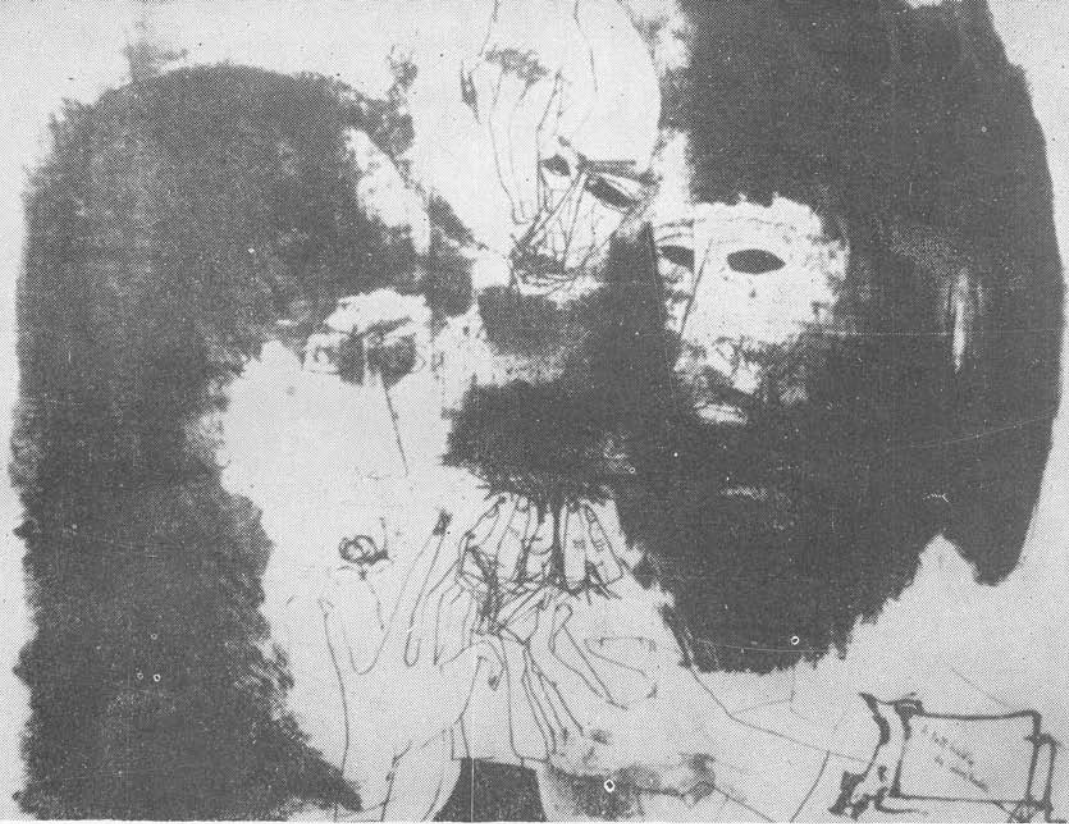
*Mondd, mi hát az eszme,
Mely egy ily népbe egységet lehel,
Mely, mint közös cél, lelkesíteni tud?*

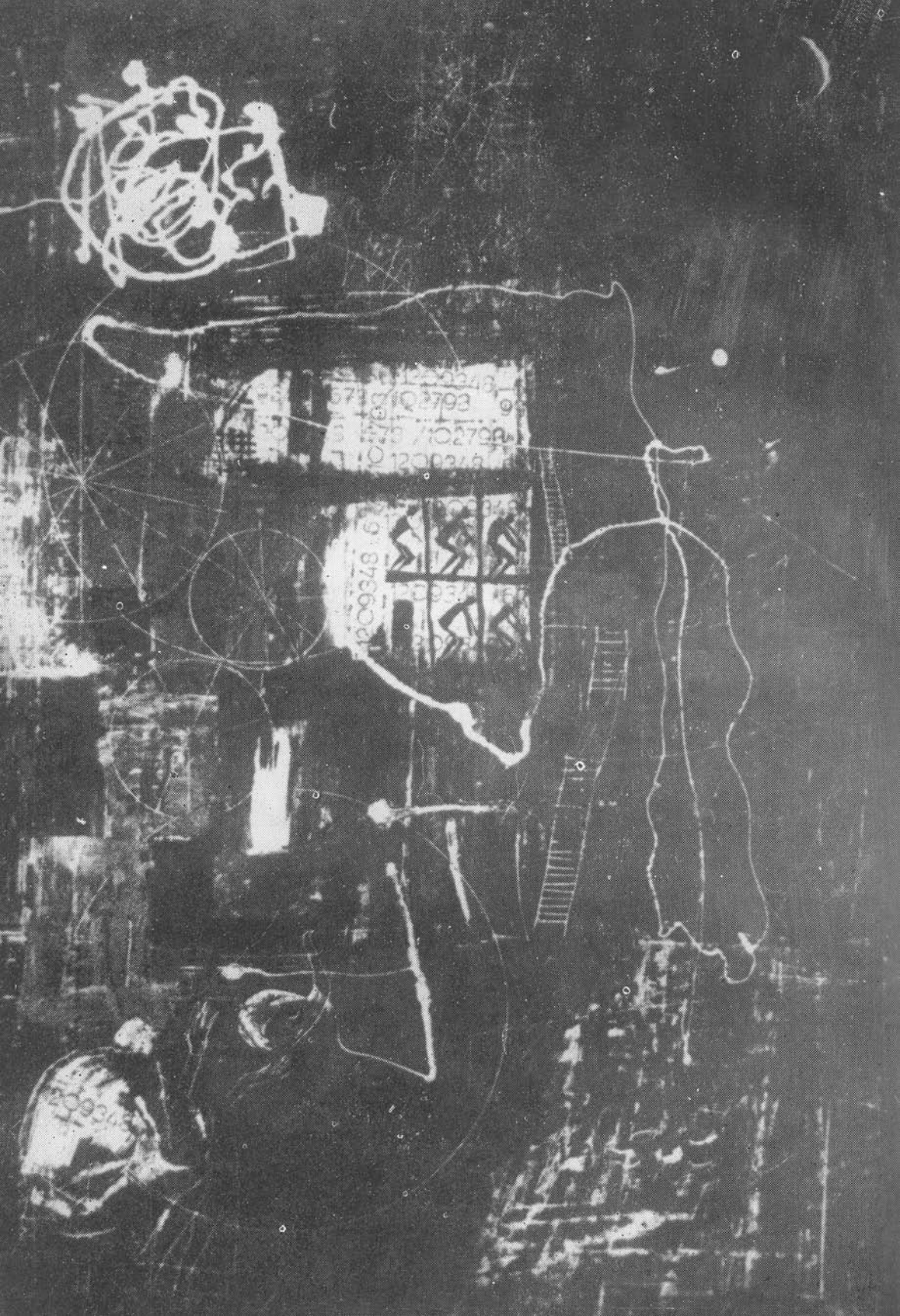
És a Tudós válasza:

Ez eszme nálunk a megélhetés.

*Négy ezredév után a nap kihűl,
Növényeket nem szül többé a föld;
Ez a négy ezredév hát a mienk,
Hogy a napot pótolni megtanuljuk.*

1200348
67107102793 93
3 1575 /102700
710 1200348

1200348
1200348
1200348
1200348
1200348

1200348
1200348
1200348

De van négy ezredév: lehet még küzdeni, annak ellenére, hogy a Föld Szelleme nem engedi Ádámot vonzköréből, és a Föld ellen lázadni nem lehet. Ádám az emberi sors szimbóluma lesz: egyesek elmenekülhetnek, de a nagy többség marad; nem tehet mást, élnie kell. Visszatér hát ő is a Földre, noha világosan tudja, hogy:

*A célt, tudom, még százszor el nem érem.
Mit sem tesz. A cél voltaképp mi is?
A cél megszűnt a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.*

És mégis: következik az összeomlás, Madách esszéjében a katarzis forrása, az érzelmi vihar, amelyből megtisztulva, a változtatás akarásával kerül ki Ádám. A Föld végső látványát, „a végső küzdés kisszerű jaját“ már nem bírja elviselni. A végső tehetetlenség előképét. A fenomenológus itt válik személyes sorsot cipelő, reszkető emberré. A szintézist most már csak Lucifer mentheti meg: Ádámot életre biztatja. Undorító, mégis szent metamorfózis ez, de a jövő nevében a jelent megsemmisíteni Lucifernek sem szabad. Ádám ugyan a történelem eszköze, de ő vállalja történelmét, tehát annak alkotója is. E képtelen, de reális paradoxon értelmét, áldást a tényekre az Úrtól kapunk:

*Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz,
Emel majd a végetlen érzete.
S ha ennek elragadna büszkesége,
Fog korlátozni az arasznyi lét.*

Már azt is tudjuk, hogy a rációban hinni kell, a humanizmust viszont megvalósítani. Kollektíven felválni ereinket vagy leugrani a szikláról nincs módunk: az élet munkál bennünk s ennek parancsa: élni kell. De az élet rációja a küzdés: az emberi létfeltételekért folytatott küzdés, rációnk ez, nem valami rajtunk kívül álló értelemnek engedelmeskedünk, hanem a létünkéből fakadó rációnak, s ez a parancs azt diktálja: vereségeink ellenére, sőt éppen mert vereséget szenvedtünk, küzdjünk a humánumért.

Az Úr szava: beleegyezés. Ádám kivívta a jogot, hogy saját maga mértékére szabja idejét, tetteivel ritmust vigyen bele. Ám tudnia kell: a kegyetlen és kérlelhetetlen sors keretek közé szorítja törekvéseit. A hegeli konstrukció most megengedi az egyén emancipálódását, a determinizmus szorítása emberivé lazul, Ádám már vállalja magát, bár ismeri merészsége árát. Az életért árat kell fizetni; ez természetes. S az ár az, hogy a SORS személyes feltétellé válik. Fájdalmas látvány. Ezért mintha így szólna: az embernek jobb volna, ha a világ Isten illúziója lenne, akkor a szenvedésről kiderülne: az Isten fáj, mert ahhoz, hogy tudjon magáról, legalább fájniya kell. De a világ nem illúzió. Madách ennyit mond: emberek, a világ nem illúzió.